

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра історії України

Дипломна робота

магістра

з теми: «Соціально-політична боротьба в козацькій Україні в 1658 – 1663

рр.: внутрішні та зовнішні чинники, перебіг, наслідки»

Виконала: студентка Istb1-M17 групи

Напряму підготовки 014 Середня освіта

(Історія)

Магера Аліна Миколаївна

Науковий керівник:

Олійник С. В., кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база роботи	14
1.3. Методи дослідження	17
Висновок до 1 розділу	18
РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ В 1658 – 1659 РР. ЗАПОЧАТКУВАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ	20
2.1. Причини започаткування соціального та політичного протистояння з приходом до влади Івана Виговського	20
2.2. Боротьба опозиції та гетьманського уряду. Роль зовнішнього фактора в дестабілізації ситуації в Українській державі.....	33
2.3. Загострення українсько-російських відносин після укладення Гадяцької угоди з Річчю Посполитою. Падіння гетьманського уряду І. Виговського	45
Висновок до 2 розділу	48
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В 1659 – 1660 РР.....	49
3.1. Становище козацької України після підписання Переяславської угоди 1659 р.....	49
3.2. Чуднівська кампанія 1660 р. та укладення Слободищенського трактату. Їх вплив на ситуацію в Українській державі	59
Висновок до 3 розділу	62
РОЗДІЛ 4. ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ В 1660 – 1663 РР.....	64
4.1. Зовнішні та внутрішні чинники розколу Української держави на два гетьманства	64
4.2. Чорна рада 1663 р. Її наслідки для Української держави	75

Висновок до 4 розділу.....	79
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. В історії Української національної революції XVII ст. період від смерті Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького і до Ніжинської «чорної» ради, яка оформила розкол Української держави на два гетьманства, виявився одним з найтрагічніших. Саме в 1658 – 1663 рр. в козацькій Україні спалахнула громадянська війна, яка мала вкрай негативні наслідки для української державності, завдала відчутного удару по молодій національній еліті, породивши суспільний розкол на протиборствующі соціальні групи та «партії», що означили промосковську, пропольську, прокримську спрямованість. А власне Україна, опинившись в епіцентрі російсько-польської боротьби за домінування в Центрально-Східній Європі врешті у 1667 р. була поділена між Москвою та Варшавою.

Даний період порівняно невеликий проміжок часу, але надзвичайно важливий для усвідомлення соціально-політичних процесів, що відбувалися у козацькій Україні в другій половині XVII ст. Відтак, означені події потребують докладного, комплексного та різнобічного дослідження. Лише за таких умов можна змалювати цілісну картину історії одного з найвизначніших періодів української історії – доби Української національної революції XVII ст.

Крім того, слід зазначити, що цілий ряд питань, що стосуються періоду української історії 1658 – 1663 рр., на жаль, недостатньо висвітлені в науковій літературі, окремі з них зазнали ідеологічного викривлення. Саме цим і визначається актуальність дослідження.

Об'єктом дослідження є соціально-політичний розвиток Української козацької держави з к. 50-х – до першої третини 60-х рр. XVII ст.

Предметом дослідження є причини, перебіг та результати соціально-політичного протистояння в 1658-1663 рр., яке набуло ознак громадянської війни на українських землях в період гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, а також Павла Тетері та Івана Брюховецького.

Метою дослідження є всебічне з'ясування причин та передумов започаткування соціально-політичного протистояння в Українській державі наприкінці 50-х рр. XVII ст., а також аналіз його перебігу та наслідків.

Для досягнення поставленої мети автор передбачає розв'язати наступні **завдання:**

- здійснити аналіз внутрішньополітичної ситуації в Українській козацькій державі наприкінці 50-х рр. XVII ст.;
- визначити причини загострення соціально-політичної кризи в Українській державі з приходом до влади Івана Виговського, проаналізувати роль Запоріжжя в цих процесах;
- охарактеризувати перебіг початкового етапу громадянського протистояння в козацькій Україні (1658 рр.) та проаналізувати його наслідки;
- з'ясувати вплив зовнішнього фактору на розвиток громадянського протистояння в козацькій Україні;
- проаналізувати особливості соціально-політичних процесів в Україні періоду гетьманування Юрія Хмельницького;
- визначити особливості дії внутрішніх та зовнішніх факторів, які призвели до розколу Української козацької держави на два гетьманства в 1663 р.;
- проаналізувати політичні наслідки Ніжинської чорної ради 1663 р. для держави та їх вплив на зміну курсу уряду;
- дати загальну характеристику наслідків для України громадянської війни 1658 – 1663 рр.

Хронологічні межі дослідження обумовлені періодом, коли на території козацької України спалахнуло громадянське протистояння (1658 – 1663 рр.). Нижня межа відповідає часу, коли означився відкритий виступ опозиції проти гетьмана Івана Виговського, очолюваної полковником М. Пушкарем та кошовим Запорізької Січі Я. Барабашем. Верхня – зумовлена розколом Української держави на два гетьманства внаслідок рішень Ніжинської «чорної»

ради 1663 р. Для з'ясування причин та передумов соціально-політичного протистояння ми також торкаємося подій осені 1657 р., коли до влади у Війську Запорозькому прийшов Іван Виговський.

Географічні межі роботи обумовлені теренами Української козацької держави середини XVII ст. (територія Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств).

Елементи наукової новизни дослідження. Дане магістерське дослідження є спробою на рівні студентської кваліфікаційної роботи проаналізувати динаміку розвитку внутрішньополітичної кризи в Українській козацькій державі в 1658 – 1663 рр., осмислити вплив на неї внутрішніх та зовнішніх факторів. Було здійснено спробу сформуванню періодизацію громадянської війни 1658-1663 рр., де час від підписання Переяславського договору 1659 р. з Москвою до Чуднівських подій 1660 р. охарактеризовано як окремий період громадянського протистояння в козацькій Україні, коли внутрішньополітичне протистояння особливо підігрівалося впливом зовнішніх факторів (польсько-російське протистояння за Україну).

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що її матеріали, основні положення та висновки корегують існуючі знання з низки питань історії Української національної революції XVII ст. та історії міждержавних стосунків в Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Матеріали магістерського дослідження можуть бути використані для розробки посібників, лекцій і спеціальних курсів з історії України XVII ст. у закладах вищої освіти, а також для підготовки тематичних занять в загальноосвітніх школах.

Апробація дослідження. Дана робота виконана згідно навчально-наукової програми кафедри історії України. Основні положення і результати роботи доповідалися на засіданнях кафедри історії України К-ПНУ імені Івана Огієнка та в ході звітної науково-практичної конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка в квітні 2018 року, а стаття на тему «Роль Москви в розпалюванні

громадянського протистояння в козацькій Україні за гетьманування Івана Виговського» була подана до збірника наукових праць студентів та магістрантів історичного факультету К-ПНУ імені Івана Огієнка, вип. 15.

Структура роботи визначається метою та завданням дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. Робота складає 83 с. основного тексту, список джерел та літератури складає 105 найменувань.

ВИСНОВКИ

Смерть Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького трагічно позначилася на подальшому розвитку Української козацької держави. Загострення політичної боротьби за владу та соціального протистояння між різними верствами українського суспільства (козацтво та селянство, козацька старшина та рядове козацтво, городове козацтво та запорожці, різні «партії» в середовищі самої козацької старшини) призвело до започаткування суспільно-політичної кризи в Українській державі, яка в 1658 – 1663 рр. набула рис громадянської війни.

Початком цих руйнівних для Української держави процесів слід вважати виступ опозиції, очолюваної полтавським полковником Мартином Пушкарем та запорозьким кошовим Яковом Барабашем проти гетьманського уряду Івана Виговського.

Причини виступу опозиції лежали як у сфері політики (боротьба за владу між різними угрупованнями козацької старшини), так і в соціальній сфері (реакція на прорахунки гетьманського уряду Івана Виговського в соціальній політиці). Виговський з самого початку свого правління взяв курс на підтримку старшини та ігнорування інтересів рядового козацтва.

Розкол поглиблювався з виділенням Запорожжя у фактично окреме державне утворення. Січ проводила цілком незалежну від гетьмана політику й намагалася відігравати головну роль у політичному житті держави. Будучи притулком значної частини люмпенізованого козацтва, воно перетворювалося в центр опозиції до гетьманського уряду, середовище схильне до заворушень, яке легко піддавалося буд-яким, навіть явно демагогічним, закликам. Діяльність Січі була часто не на користь інтересам Української держави.

Фактором поглиблення внутрішньоукраїнського розколу та посилення боротьби між різними політичними силами стало зовнішнє втручання в українські справи. Між Московським князівством та Річчю Посполитою саме в цей час розгорілася боротьба за першість в регіоні Центрально-Східної Європи.

У цій боротьбі роль козацької України була вкрай важливою. Фактично вона була тим «золотим яблуком», володіння яким створювало передумови для реалізації планів і Москви, і Варшави. Кожна зі сторін намагалася, задіюючи відповідно промосковські чи пропольські сили в Україні встановити свій контроль над Військом Запорозьким. Відтак, така політика сусідів лише поглиблювала розкол в українському суспільстві.

Виступ опозиції та розгром її гетьманом Іваном Виговським у 1658 р. стало початком громадянської війни, яка охопила українське суспільство та протікала з перервами аж до 1663 р, коли внаслідок подій Ніжинської чорної ради козацька Україна розкололася на два гетьманства – правобережне та лівобережне.

У ході громадянської війни можна виділити три етапи:

Перший (1658 – 1659 рр) – період, коли громадянське протистояння в Україні проявилось у формі виступу опозиції проти гетьмана Івана Виговського. У цей же час відбулася активізація української політики з боку Варшави та Москви. Якщо перша, розробляла гадяцький сценарій повернення України, то друга – пішла шляхом підтримки антигетьманської опозиції і водночас, шантажуючи гетьмана, намагалася запровадити воєводське управління в українських містах. Пряма московська агресія проти України призвела до московсько-української війни 1658 – 1659 рр.

Другий (1659 – 1660) – період, коли з приходом до влади Юрія Хмельницького, на перший погляд, суспільне протистояння в Україні припинилося. Однак, неприйняття частиною козацтва (особливо правобережні полки) Переяславського договору 1659 р. зберегло передумови для нового загострення протистояння і започаткування розколу.

Третій (1660 – 1663 рр.) – завершальний період громадянської війни. Після Чуднова, коли Ю. Хмельницький пішов на відновлення Гадяцького договору з Польщею, денонсувавши таким чином Переяславський договір 1659 р., проти цього виступила лівобережна козацька старшина. На Лівобережжі за збереження московської присутності розпочалася боротьба за вибори окремого

лівобережного гетьмана, що й призвело до розколу Української держави у результаті Ніжинської «чорної» ради».

Чорна рада 1663 р. визначила хід подій в козацькій Україні на всю добу Руїни. Вона: призвела до утворення двох гетьманств – правобережного й лівобережного; стала завершальним актом громадянської війни, що тривала з 1658 р.; засвідчила чергову спробу Запорозжя повернути собі провідне місце в політичному житті суспільства; продемонструвала зростання тиску з боку Росії та її намагання активно втручатися у внутрішні справи Української держави. Проте, вирішення таким чином проблеми громадянського протистояння було найгіршим варіантом і призвело до втрати цілісності держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т.4. 276 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип В. В. Пратц, 1867. Т.5. 335 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип В. В. Пратц, 1872. Т.7. 398 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип М. Этингера, 1879. Т.11. 820 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. А. Катанского и К⁰, 1892. Т.15. 462 с.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Тип. Имп. У-та Св. Владимира, 1908. Ч. III, т. VI. 419 с.
7. Величко С. В. Літопис. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
8. Гордон П. Дневник 1659 – 1667. Перевод, статья, примеч. Д. Г. Федосова; Отв. ред. М. Р. Рыженков. Москва : Наука, 2003. 315 с.
9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во "Знання" України, 1992. 192 с.;
10. Літопис Самовидця . Київ : Наукова думка, 1971. 205 с.

11. Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. Х. № 4157, Хронологія 1660 – 1667 рр.
12. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Университетская типография, 1852. Т.3. 438 с.
13. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Университетская типография, 1859. Т.4. 464 с.
14. Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 1. 1029 с.
15. Софонович Ф. Хроніка з літописів стародавніх. Київ : Наукова думка, 1992. 333 с.
16. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1. Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ – Львів : НТШ, 2004. 1086 с.
17. Черниговская летопись по новому списку (1587 - 1725) \ Оттиск из "Киевской старины". Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. 46 с.
18. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan : Naklad i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. Т. 1. 369 s.
19. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na

- польский язык переложена выдана з рукопису в року 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan : Naklad i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. T. 2. 314 s.
20. Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaryusze, Relacye, Pamiętniki i t.p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego. Kraków : Nakładem Józefa Cypcera, 1845. T. I. 367 s.
21. Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismów zebrał X. Sadok Barącz Dominikan. Lwów : W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, 1855. 310 s.

Література:

22. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50 – 70-ті роки XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.
23. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ : Дніпро, 1991. 335 с.
24. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ : Час, 1993. 656 с.
25. Борисенко В. Зародження української національної ідеї // Київська старовина. 1996. № 2-3. С. 2-8.
26. Бульвінський А. Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // Український історичний журнал. 2005. №1. С. 125-138.
27. Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 76-83
28. Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 33-43

29. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С.447-480.
30. Бульвінський В. Українсько-московська війна 1658-1659 років. Історія в школах України. 2003. №5. С. 42
31. Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658 – 1659 рр.: Автореф. дис....канд. іст. наук. Київ : Ун-т ім.. Т.Шевченка, 1998. 19 с.
32. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658 – 1659 рр. : основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Росія та Україна: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 174-218.
33. Верба І. До питання про гетьманів України другої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). Київ , 1993. – Вип. 3. С. 105-111.
34. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси в 3-х томах / Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій : Том 1.: Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. 510 с.
35. Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во вт. пол. XVII – нач. XVIII вв. Киев, 1899. 361с.
36. Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. 1887. Т.17. Февраль. С. 269-284.
37. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. 1888. Т. 21. Май. С. 125-139.
38. Газін В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 196 с.

39. Газін В. Між Гадячем та Переяславом : Москва та Варшава в боротьбі за Україну в 1658 – 1659 рр. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Випуск 5.
40. Газін В. В. Участь січовиків у подіях Чорної Ради 1663 р. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 1997. С. 72-76.
41. Газін В. Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України // Збірник наукових праць «Політологічні студії». Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 82-90.
42. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. Львів, 1909. Т. 88. С. 23-50.
43. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Львів : Друк. Наук. тов. ім. Шевченка, 1913. 149 с
44. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
45. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П.Сохань, В.Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 81-108;
46. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ : Інститут історії України, 2001. 533 с
47. Горобець В. «Це вікопомне склеювання знову в одне...». Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 року // Український історичний журнал. 2009. №4. С. 48-66;

48. Горобець В. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 р. // Війни і мир. Київ, 2004. С. 96-110.
49. Горобець В. Чи мала шанси весна 1661 року стати „термідором” української революції? (етюд до соціополітичної історії другої половини XVII ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 1. Київ, 2002. С. 157-172.
50. Горобець В. "Чорна рада" 1663 року. Передумови, результати, наслідки / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2013. 200 с.
51. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1998. Т. 10. 408 с.
52. Дзира І. "Чорна рада" П.О.Куліша і "Літопис Самовидця" // Український історик. 1993. Т. 30. С. 116-134.
53. Егунова С. Гетманство Брюховецького. Київ : Тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1885. 52 с.
54. Історія українського козацтва : Нариси : у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
55. История Русов или Малой России. Москва : В Университетской Типографии, 1846. 257 с.
56. Компан О. Міста України др. пол. XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
57. Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького // Історичні монографії. Тернопіль : З друкарне Іосифа Павловського, 1892. Т. 7. 151 с.
58. Костомаров М. Руїна. Гетьманованє Івана Выговского та Юрія Хмельницького // Історичні монографії. Тернопіль : З друкарне Іосифа Павловського, 1891. Т. 6. 234 с.

59. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. Київ : Україна, 1991. 320 с.
60. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 148-176
61. Куліш П. Чорна рада : Хроніка 1663 року. Твори: В 2-х т. Київ : Дніпро, 1989. Т. 2. С. 6-155.
62. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во вт. пол. XVII в. Киев, 1875. 125 с.
63. Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Твори. Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3. 346 с.
64. Максимович М. А. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян, бывшего в XVII веке // Собрание сочинений. Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. Т. 1. С. 248-276.
65. Максимович М. А. Об историческом романе г. Кулиша "Черная рада", 1857 г. // Собрание сочинений. Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. Т.1. С. 515-531.
66. Маркевич Н. История Малороссии. Москва : Тип. Августа Семена, 1842. Т. 2. 673 с.
67. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654 – 1664 рр.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1941. 116 с.
68. Мацьков О. М. Причини Чуднівської кампанії 1660 року // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7 : На пошану академіка П. А. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 231-243.

69. Мокляк В. Полтавська битва 30 – 31 травня 1658 року // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / Упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства. Ніжин : НДГУ імені М. Гоголя, 2016. С. 68-73.
70. Мицик Ю. А. (отець) Гетьман Іван Виговський. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 84 с.
71. Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 191-236.
72. Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 237-251.
73. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ : ВПОП "Дніпро", 1996. 262 с.
74. Огієнко І. Українська церква: Нариси до історії Української православної церкви. К., 1993. Т. 1-2. 284 с.
75. Окиншевич Л. Генеральна рада на гетьманщині XVII – XVIII ст. Київ : ВУАН Наук. досл. каф. іст. України, 1929. 178 с.
76. Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII – XVIII ст. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1929. Ч. 1. 425 с.
77. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал. 1992. №2. С.139-141.
78. Петровський М. Три Поповичі // Вирізка із Записок Ніжинського ін-ту народної освіти. Кн. 7. С. 3-15.
79. Петровський М. З історії класової боротьби в XVII столітті (Змова Децика) // Записки Інститутів Педагогічної Професійної освіти та Соціального виховання в Ніжині. Ніжин, 1932. Кн. 12. С. 13-45.

80. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992. 41 с.
81. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. 1998. №3. С. 3-12.
82. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 352 с
83. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Сочинения. В 18 кн. Москва : Мысль, 1991. Кн. 6. Т. 11-12. 671 с.
84. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1994. Вип. 1. С. 88-108.
85. Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (збірник статей). Київ : Генеза, 1998. С. 26-45.
86. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 364 с.
87. Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки інституту історії (АН УРСР). Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. Т. 9. С. 225-250.
88. Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 31-48
89. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655 – 1661 гг.). Москва : «Индрик», 2010. 656 с

90. Харишин М. В. Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. Київ : Вентурі, 1995. 172 с.
91. Чухліб Т. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення) // Український історичний журнал. 2008. №3. С. 45-74.
92. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : У 3 т. Київ : Наукова думка, 1990. Т.2. 560 с.
93. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття . Київ : Генеза, 1997. 312 с.
94. Яковлева Т. Г. Гадячский договор – легенда и реальность. URL : <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/jakovl.htm>
95. Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией / Т. Яковлева // РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL : <http://litopys.org.ua/index.html>
96. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. 447 с.
97. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ : Основи, 2003. 644 с.
98. Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII – XVIII віках // Український історичний журнал. 1994. № 4. С. 133-144.
99. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва : Из Чтений в имп. о-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1899. 1104 с.
100. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658 – 1660. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 452 s.
101. Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa : Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. 189 s.;

102. Kryszak A. Pawel Tetera – hetman kozacki. Praca doktorska. Poznań, 2013. 255 s
103. Romański R. Czudnów 1660. B.m. : Wydawnictwo Bollona, B.r. 193 s.
104. Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej. Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. 93 s.
105. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa : PWN, 1959. 281 c.